

Herman L.J. Vanstiphout

Water in het Oude Mesopotamië

De vroegste historische culturen ontwikkelden zich in Mesopotamië. Langs de Eufraat en de Tigris. Herman Vanstiphout benadrukt de centrale rol die water speelde in deze culturen, zowel in letterlijke als symbolische zin.

Met mijn excuses voor de onvermijdelijke woordspeling dient dit essay¹ te beginnen met de opmerking dat er in het cultuurgebied dat we het oude Mesopotamië noemen, en dat grotendeels overeenkomt met het huidige Irak, met delen van Syrië, Iran en Turkije, drie *bronnen* van water zijn, te weten de zee, het regime der rivieren, en de regen. In het niet in cultuur gebrachte steppe- of woestijngebied ten westen van het eigenlijke Mesopotamië, evenals in het bergland ten oosten (het Zagrosgebergte) is er tevens sprake van aangelegde bronnen. Maar in het eigenlijke kernland vindt men die niet of nauwelijks.

Elk van deze drie soorten van water heeft zijn eigen functie en betekenis gehad voor de Mesopotamische cultuur in materiële en ideologische zin. Maar voor we daar aan toe zijn is het wellicht goed deze wateren even apart te bespreken.

De zee, in casu de Perzische Golf, reikte in de oudheid veel verder landinwaarts in noordwestelijke richting, om een reden die we straks nog zullen bespreken. De kustlijn liep ongeveer van de stad Ur aan de Eufraat tot boven de plek waar nu Tigris en Eufraat samenvloeien in de Šatt-el-Arab. Deze waterloop, het huidige Hammar-meer, de stad Basra, de zuidwestelijke kuststreek van Iran, het grootste gedeelte van Koeweit - dat alles bestond nog niet. Zoals we nog zullen zien is 'kustlijn' trouwens een relatief begrip: het zuiden, in de teksten meestal het Zeeland genoemd, bestaat feitelijk uit een uitgestrekt moerasgebied, waar water nauwelijks van land te onderscheiden is. De zee zelf, of de Perzische Golf, biedt trouwens de gelegenheid tot contacten met gebieden op het Arabische schiereiland (het

1 Enige toelichting bij niet-Nederlandse namen en woorden: spreek /š/ uit als /sj/, /h/ als /ch/, en /u/ als /oe/.

eiland Bahrayn en de tegenoverliggende Arabische kust) en de zuidkust van Iran en Voor-Indië.

De *regen* is in het zuiden van Mesopotamië² vrijwel afwezig. Wanneer er regen is neemt die de vorm aan van verwoestende en plots opstekende stormen, die dagen kunnen duren. In het noorden, of Assyrië, met name waar de eerste heuvelrijen beginnen, is er wel sprake van een vrijwel regelmatig seizoensgebonden regenregime. Die eerste heuvelrijen vormen trouwens een halve cirkel³ van het zuidoosten over het noorden tot het westen, waar zij de vruchtbare kustgebieden van Syrië en Palestina vormen.

De *rivieren* zijn echter de belangrijkste bron van water. Zij zijn van essentieel belang voor de leefbaarheid van het land, net zoals de Nijl dat is in Egypte. Er zijn grote overeenkomsten, maar ook grote verschillen met het Nijlregime. De overeenkomsten zijn voornamelijk dat de rivieren het land gemaakt hebben (de laagvlakte bestaat uit aangeslibde grond meegebracht door de rivieren), en dat zij door overstromingen het land dan ook nog vruchtbaar maken. De verschillen zijn hoofdzakelijk deze: tegenover het zeer voorspelbare regime van de Nijl, waar men de kalender met volstrekte zekerheid op kon afstemmen voordat het Nassermeer aangelegd werd, zijn de overstromingen van Tigris en Eufraat veel minder betrouwbaar. Zij gaan gepaard met veel meer geweld, en kunnen zeker niet op regelmatige basis voorspeld worden. Dit komt omdat er meer rivieren zijn: niet alleen de Tigris in het oosten en de Eufraat in het westen, maar ook hun vele bijrivieren. De Tigris telt van zuid naar noord achtereenvolgens de Diyala, de kleine Zab en de grote Zab; de Eufraat heeft alleen de Habur als belangrijke bijrivier. Maar beide hoofdrijen verschillen zelf ook nog in regime: de Tigris is snel en woest, ook al door zijn vele bijrivieren; de Eufraat is trager en breder. Maar er is nog een ander belangrijk verschil met het Nijlregime: waar de Nijl als het ware gekanaliseerd wordt door de bergwanden die hem links en rechts insluiten, en die soms bijna de oever zelf raken, slingeren Tigris en Eufraat zich door een uitermate vlakke streek, die zij in feite zelf geschapen hebben. Dit brengt met zich mee dat er in het zuiden voortdurend land 'aangemaakt' wordt, maar ook dat de rivieren hun bedding steeds weer verleggen. Zij zijn levensnoodzakelijk; maar zij zijn ook levensbedreigend. Het uiterst minieme verval, maar ook de onbe-

2 Het zuiden, of Babylonië, reikt van de kust tot de plaats waar de twee stromen elkaar het dichtst naderen. In die buurt verrees de stad Babylon aan de Eufraat, en veel later Bagdad aan de Tigris.

3 Dit is in strikte zin de 'vruchtbare halve maan'.

trouwbaarheid van het verloop, heeft als effect gehad dat er niet zoals in Egypte een keten van culturele centra op regelmatige afstand aan de boord van de rivier ontstaat, maar er eerder sprake is van eilanden van cultuur temidden van moerassen en meer in het noorden woeste streken die door overstromingen en overirrigatie al vlug verzilten en vervolgens verzanden. Tenslotte is er toch nog een kapitale overeenkomst: zowel Egypte als Mesopotamië zijn grotendeels 'geschenken' van hun rivieren: zij zijn gemaakt door de rivier.⁴ Maar het wordt niet vaak opgemerkt dat ook de beide culturen in zekere zin geschonken worden door de rivieren: het optimaal gebruiken van de mogelijkheden die de regelmatige overstroming van de Nijl biedt, evenals het in bedwang houden en reguleren van de moeilijk te beheersen Tigris en Eufraat hebben reeds zeer vroeg een strakke en grootschalige organisatie noodzakelijk gemaakt. Deze organisatie kon alleen maar gedragen worden door een maatschappelijke ordening die met een minimum aan geleding een maximum aan efficiënte samenwerking mogelijk maakt; en het ligt voor de hand dat een dergelijke organisatievorm de kaders en de omvang van onmiddellijke familie en zelfs 'stam' moet doorbreken en overstijgen. In een beroemde studie⁵ heeft Wittfogel dit systeem, dat hij de 'hydraulische samenleving' noemde, vereenzelvigt met 'Oosters despotisme'. In zijn visie kon alleen een despotische regering, die eigenlijk op veralgemeende slavenarbeid berust, dergelijke grootschalige publieke werkzaamheden verrichten. Hier wordt tegenwoordig genuanceerder over gedacht. Men heeft trouwens nu ook opgemerkt, via surveys van het grootste gedeelte van het land, dat de grote steden reeds bestonden (namelijk in het vierde millennium) voordat er sprake is van echt grootschalige kanalisatie en irrigatie.⁶

Vermoedelijk is dit echter weer een geval van schaal. In beide gevallen heeft men de hoofdproblemen reeds in het vierde millennium opgelost op lokaal niveau, en het is dan ook in dat vierde millennium dat de eerste hoge stadculturen ontstaan zijn. Egypte wordt echter door de Nijl in een

4 Het ontsnapt trouwens vaak aan de aandacht dat ook de vruchtbare vlakte aan de zuidkust van Palestina (of Israël) een geschenk van de Nijl is. Vanuit het vliegtuig ziet men nog steeds de brede geelachtige stroom afvalmateriaal dat door de Nijl meegebracht wordt en van de delta door de overheersende wind in de Middellandse Zee naar het oosten afgebogen wordt en zo de Palestijnse kust bereikt, waar het materiaal dan afgezet wordt.

5 K. Wittfogel, *Oriental Despotism* (New Haven 1957).

6 Zie R.M. Adams, *The land behind Baghdad* (Chicago 1965) en R.M. Adams & H. Nissen, *The Uruk countryside* (Chicago 1972).

voorgeschreven systematiek gedwongen: de 'stations' langs de Nijl, die elkaar op enigszins regelmatige afstand volgen, maken het ontstaan van reuzensteden overbodig. In Mesopotamië ontstaan die wel, wellicht door een optimalisering van het beschikbare land en water. Pas in het derde millennium voelt men de noodzaak het onderliggende kanalisatie- en irrigatiesysteem ook interlokaal uit te breiden. Zo wordt de waterstaat een 'internationale' bedrijvigheid, die dan ook nog het verkeer tussen de stadstaten regelt.⁷ In Mesopotamië heeft het uitgebreide irrigatiesysteem trouwens ook gezorgd voor verzilting: de grote irrigatiekanalen worden meestal ongeveer loodrecht op de stroomrichting van de rivieren aangelegd; daardoor verstoren zij de normale drainage, en wordt er te veel zout afgezet. En daardoor kunnen hele vestigingen verdwijnen en rijke akkers tot zoutwoestijnen worden.⁸

Een opmerking over de namen. De namen Tigris, Eufraat, en Mesopotamië komen van de Grieken. Maar waar Mesopotamië ('tussen de stromen') oorspronkelijk een vrij beperkt gebied aanduidde, namelijk de streek werkelijk *tussen* Tigris en Eufraat in het noordwesten, eigenlijk het huidige Syrië, gebruiken wij de term nu bij uitbreiding voor het hele stroomgebied van beide rivieren. De namen Tigris en Eufraat zijn inheems, en veel ouder. Tigris is de vergrieksing van de Akkadische (= Semitische) naam *Idiglat*, dat zelf al een Semitisering is van de oorspronkelijke Sumerische naam *idigna* - id-uguna, 'de sprankelende rivier'. Eufraat staat voor Akkadisch *purattu* uit Sumerisch bur-a-nun 'de plengvaas van vorstelijk water'.⁹

Dit rivierensysteem, aangevuld met de door mensenhanden toegevoegde aftappings- en verbindingskanalen is een der belangrijkste infrastructuur van het land, en dit zowel op kleine als op grote schaal. Zonder bevoeiing is geen landbouw mogelijk; zonder de soms erg ingewikkelde en, zoals we reeds vermeld hebben, niet altijd even gelukkige¹⁰ ingrepen in het door de natuur uitgezochte verloop en regime van de rivieren is de bevoeiing niet te regelen, en is de kracht van het water niet in te tomen. Het valt op dat

7 Zie M.B. Rowton, 'The role of the watercourses in the growth of Mesopotamian civilization' in AOAT 1 (Neukirchen 1969).

8 Zie T. Jacobsen, *Salinity and irrigation agriculture in antiquity* (Bibliotheca Mesopotamica 14) (Malibu 1982).

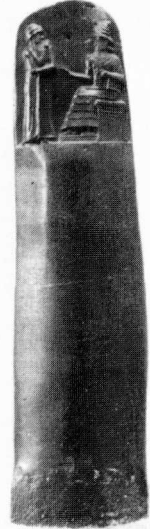
9 Het is wel mogelijk dat deze laatste interpretatie een zeer vroege volksetymologie is. Dan kennen we de echte betekenis van deze naam niet.

10 Zie boven voor de kwestie van de verzilting.

in de uitgebreide documentatie die wij op dit punt bezitten, en die van allerlei aard is ('economische' administratie; juridische teksten; contracten ...), de dreiging steeds weer komt van een teveel aan water, en een tekort aan regulering van dit water. Zo zijn er de volgende bepalingen in de Codex Hammurabi:¹¹

- 55 Indien iemand zijn bevoeiingssloot geopend heeft, en door nalatigheid aldus het water (de grond van) de akker van zijn buurman heeft doen wegdragen, dan zal hij graan betalen overeenkomstig (het graan dat gezaaid was door) zijn buurman.
- 56 Indien een man het water vrijgelaten heeft, en aldus het water alles wat op de akker van zijn buurman stond heeft doen wegdragen, dan zal hij 10 GUR¹² graan betalen per BUR.¹³

De term 'nalatigheid'¹⁴ uit artikel 55 duidt nog op iets anders: er is voortdurende en zware arbeid nodig om dit vaak ingewikkelde irrigatiesysteem in stand te houden. De technologie was voor zover we weten zeer verfijnd: er bestaat een uitgebreide terminologie, en een van de belangrijkste onderwerpen die de aankomende ambtenaar op school moest leren was juist 'mathematica' toegepast op het berekenen van oppervlaktes, volumes aarde die moesten verwerkt worden, de mankracht die nodig was om een dijk van een bepaalde breedte, hoogte en lengte te maken enzovoort.¹⁵

De Codex Hammurabi.
Uit: J. Bonnin, *L'eau dans l'antiquité. L'hydraulique avant notre ère* (Parijs 1984).

- 11 Hammurabi regeerde van 1792 tot 1750 v.Chr. Hij liet de tot nog toe meest volledige verzameling van wetten uit het Oude Nabije Oosten samenstellen - die echter niet de eerste was: voor hem waren er al minstens drie dergelijke *codices* geweest.
- 12 Een inhoudsmaat: ongeveer 250 liter.
- 13 Een vlaktemaat: ongeveer 6,50 hectare. Deze verhouding geeft trouwens een goed beeld van de normaliter te verwachten opbrengst, die ongeveer overeenkomt met de opbrengst van de rijke graanstreken in Vlaanderen en het Noorden van Frankrijk uit de preïndustriële tijd.
- 14 De tekst zegt letterlijk 'de arm heeft laten neerhangen'.
- 15 De stof werd aan de hand van 'vraagstukken' behandeld; daarnaast bestonden er lijsten van equivalenten of coëfficiënten die van buiten geleerd werden. Zie nu E. Robson, *Mesopotamian mathematics 2100-1600 BC. Technical constants in bureaucracy and education* (Oxford 1999).

Maar het werk zelf moest tenslotte toch door de mensen gebeuren, en we weten dat bij grootschalige werkzaamheden de bevolking opgevoerd werd. De term 'dienstplicht(ige)' slaat zowel op militaire dienst als op civiele, openbare werkzaamheden. En het werk was zwaar: er is een mythologische tekst¹⁶, die onder meer de schepping van de mens en de zondvloed behandelt, die begint met de ominieuze woorden

'Toen de goden nog mens waren ...'

Dit impliceert, zoals al gauw duidelijk wordt, dat zij de taak moeten vervullen die des mensen is, namelijk het irrigatiewerk! Zij worden dan ook moe, komen in opstand tegen de overheid (de 'grote goden'), en leggen het werk neer. Het arbeidsconflict wordt opgelost door de mensen te scheppen: dit nieuwgeschapen soort gastarbeiders moet voortaan de taak vervullen die de goden te min vinden om zelf uit te voeren. Om de parallel met de huidige tijd bijna volledig te maken: ja hoor, na verloop van tijd vinden de goden de aanwezigheid van die vreemden/mensen toch maar hinderlijk: zij maken immers zoveel lawaai. Een meerderheid van de goden wil hen dan ook uit de weg ruimen. Zo ontstaat de zondvloed, die zoals bekend niet echt helpt. Dan moet het in toom houden van die 'tweede wereld' maar overgelaten worden aan decimaties door ziekte, honger en oorlog ...¹⁷

Maar een andere implicatie van de noodzakelijkheid van deze irrigatie-arbeid is, dat de koningen zich bijzonder graag laten afbeelden terwijl ze het mandje dragen waarmee al deze graafwerkzaamheden moeten verricht worden: zij beschouwen zichzelf als de eersten der arbeiders die de beschaving in stand moeten houden.

Ook het organisatorische aspect speelt een grote rol. Het is al duidelijk dat het inrichten van grootschalige werkzaamheden een strakke organisatie vergt, waar veel documenten uit de dagelijkse praktijk van getuigen. Maar op ideologisch vlak wordt dit organisatieprincipe eveneens een belangrijke rol toebedacht. Het is namelijk zo dat een aantal teksten die wij 'mythen' noemen over de oertijd, of over de schepping handelen. Maar in

16 Bekend als Atra-Hasis, letterlijk 'de Al-Wijze'. Zie W.G. Lambert & A.R. Milard, *Atra-Hasis. The Babylonian story of the flood* (Oxford 1969), en voor recente vertalingen J. Bottero, *Lorsque les dieux faisaient l'homme* (Parijs 1989) 527-63, S. Dalley, *Myths from Mesopotamia* (Oxford 1989) 1-38 en B.R. Foster, *Before the Muses. An anthology of Akkadian literature* (Bethesda 1993) 160-85.

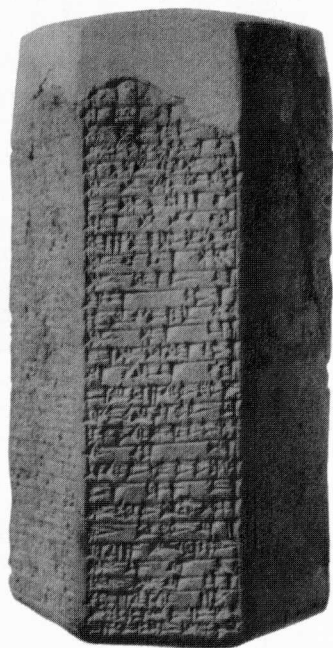
17 Is dit aan het einde van de verschrikkelijkste aller eeuwen wellicht een navrante vingerwijzing uit het verste verleden?

veruit de meeste gevallen gaat het hier niet echt om schepping *ex nihilo*. Integendeel, het beeld is veel vaker dat van een wereld die nog niet af is; die in ruwe vorm reeds aanwezig is, maar gekneed of georganiseerd moet worden. En daar gaan veel mythen over. Een voorbeeld is de aanhef van de mythe over *Enki en Ninhursag*¹⁸:

‘Nin-sikila sprak tot haar vader Enki:
Jij schonk een stad, jij schonk een stad –
maar wat moet ik met dat geschenk?
Jij schonk de stad Dilmun, schonk de stad –
maar wat moet ik met dat geschenk?
Jij schonk een stad, jij schonk een stad –
maar wat moet ik met dat geschenk?
Een stad die geen water in het kanaal heeft!
Jij schonk een stad, jij schonk een stad –
maar wat moet ik met dat geschenk?’¹⁹

Overigens wordt dit ‘vormen’ van de wereld die in aanleg reeds aanwezig is nogal eens vergeleken met het bewerken van klei tot een echte ‘vorm’. Dit ligt in Mesopotamië, zeker in het zuiden, erg voor de hand, maar het schijnt een welhaast universeel gegeven te zijn. Claude Lévi-Strauss wijdt in zijn *La potiere jalouse* een hele passage aan het feit dat werken met klei eigenlijk de eerste, primordiale manier van vormgeving is: met een eenvoudige handbeweging maakt men al een vorm uit het ongevormde.

De kwestie van vormgeving – of organisatie – is het onderwerp van een der meest interessante ‘mythologische’ teksten die we in de Sumerische letterkunde aantreffen. Dit is de tekst die behandelt *Hoe Enki de Wereld Ordende*.²⁰ In deze tekst wordt beschreven hoe Enki op reis gaat (natuurlijk over de rivier), en alle belangrijke plaatsen bezoekt; aan elke plaats een

Zeszijdig kleiprisma beschreven met een Sumerische hymne aan koning Iddin-Dagan van Isin, 19e eeuw v. Chr. Uit: H. Vanstiphout, *Helden en goden van Sumer* (Nijmegen 1998).

18 H.L.J. Vanstiphout, *Helden en goden van Sumer* (Nijmegen 1999) 150-64.

19 Idem, 152.

20 Zie Vanstiphout *Helden en goden* 184-203; idem ‘De Enki-Administratie, of waarom de wereld zo in elkaar zit’, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 77 (1999) 5-51.

bijzondere functie toekent, en over elke plaats, en dus functie, een god aanstelt, die dan diensthoofd wordt van die sector van het bedrijf dat de wereld is:

‘Toen vader Enki zijn oog van die plaatsen had afgewend
liet hij het op de Eufraat vallen.
Hij strekte zich trots, als een stotige stier.
Hij richtte zijn lid op, ejaculeerde
en vulde zo de Eufraat met vloeiend water.
Als een grazende koe, loeiend om haar in de stal achtergebleven kalfje
nam hij (Enki), de bronstige stier, de Tigris²¹ aan zijn zijde.
Hij richtte zijn lid op, bracht de gift aan de bruid.
Als de wildstier vulde hij haar schoot, en bleef bij de geboorte.
Het water dat hij bracht was vloeiend, krachtig en zoet als wijn!
.....²²
Hij die de staf in de rechterhand houdt, en,
om Tigris en Eufraat zich te laten vermengen²³
de gepaste bevelen weet te geven,
hij die vanuit het paleis de voorspoed doet vloeien als fijnste olie,
de heer van de lotsbestemmingen, Enki, koning van de Abzu²⁴,
stelde toen Enbilulu, dijkgraaf van alle waterlopen,
over hen beiden aan.’²⁵

In ieder geval, water is de bron van het leven. Dit basisbegrip ontmoet men op vele plaatsen en op een aantal verschillende niveaus.

Ten eerste is er het deels mythologische, deels ideologische, en deels filologische concept dat water gelijk is aan menselijk (en dierlijk) sperma: het is het bevruchtende principe. In het Sumerisch is er trouwens maar een woord voor beiden: /a/. In het Akkadisch zijn er weliswaar twee verschillende woorden, maar die worden ook daar heel vaak beiden met het Sumerische teken /A/ geschreven. Hierboven zagen we reeds hoe Enki in

21 Een tekst heeft hier ‘Eufraat’. Maar dat moet wel een fout zijn.

22 Enkele regels niet vertaald.

23 In de oudheid waren Tigris en Eufraat niet ‘vermengd’. Zoals we boven zagen is dit pas veel later gebeurd door middel van de Šatt-el-Arab. Maar in de oudheid waren zij wel met elkaar verbonden door middel van een heel ingewikkeld stel van kleinere kanalen die van een groot verbindingskanaal aftakten. En daar heb je precies een dijkgraaf – of waterstaat – voor nodig.

24 Verblijfplaats van Enki. Het is een tempel of schrijn in de stad Eridu, die aan de, of een paleis temidden van het grondwater.

25 Vanstiphout *Helden en goden* 193; idem de Enki-Administratie 46.

feite Tigris en Eufraat schept of vruchtbaar maakt door zijn ejaculatie.²⁶ Maar overigens maken meer teksten, vooral wanneer ze handelen over de oertijd, toen de werkelijke wereld nog georganiseerd en geregeld moest worden, een bijna naadloze verbinding tussen het 'natuurlijke' water en de bevruchtende kracht van het mannelijk zaad. Er zijn een aantal plaatsen waar gezegd wordt dat een god met zijn zaad de aarde bevrucht, maar ook dat hij met zijn zaad vruchtbaarheid aan Tigris en Eufraat schenkt, zoals bijvoorbeeld:

'Toen ... boorde Enki, de wijze,
Zijn lid in het kanaal;
Hij boorde steeds weer zijn lid in het rietmoeras,
En scheurde met zijn lid zelfs het kleed dat [*de aarde*] bedekt.'²⁷

Maar het kan ook anders: in een nogal spannend verhaal²⁸ treffen we een magisch duel aan. Een goede tovenaars neemt het op tegen een kwade tovenaars. De kwade tovenaars werpt viszaad in de Eufraat, en tovert daarmee een dier. De tovenaars doet hetzelfde, en tovert een dier dat het eerste overwint.

'Beiden wierpen zij kuit²⁹ in de rivier.
De tovenaars haalde een reuzenkarper uit het water.
Moeder Sagburu³⁰ haalde een adelaar uit het water.
De adelaar pakte de reuzenkarper en vluchtte naar de bergen.'³¹

Dit gebeurt een aantal keren met verschillende paren van dieren, en tenslotte geeft de kwade tovenaars het op. Hier wordt het idee eigenlijk uitgebreid: het zaad maakt hier de rivier vruchtbaar; het is niet hetzelfde als de rivier.

26 Voor het motief, zie J.S Cooper, 'Enki's meber: Eros and irrigation in Sumerian literature' in: *Festschrift Sjoberg* (Philadelphia 1989) 87-89.

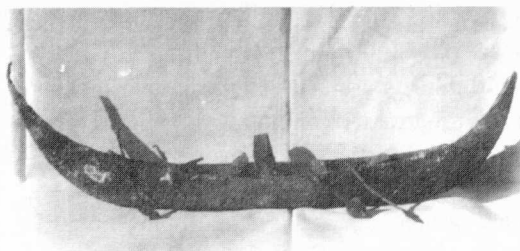
27 Vanstiphout, *Helden en goden* 154.

28 'Enmerkar en de Witte Magie'; zie Vanstiphout, *Helden en goden* 68-83.

29 Dit is overigens een filologisch grapje van de schrijver. De tekst is in het Sumerisch gesteld. Het Sumerische woord voor 'kuit' is agargara. Maar dit woord wordt geschreven met het teken NUN. In het Akkadisch is het woord voor vis *nunum*.

30 De goede fee.

31 Vanstiphout, *Helden en goden* 79.

Een antieke boot uit Ur van hetzelfde type dat Gilgamesh zou hebben gebruikt. D.P. Jackson, *The Epic of Gilgamesh* (Wauconda 1992).

Overigens zit in deze tekst, en op enkele andere plaatsen, nog een addertje onder het gras. De rivier is niet alleen de bron van het leven, maar kan - misschien juist daardoor - ook staan voor de dood. In dezelfde tekst eindigt de betreffende passage als volgt:

‘Moeder Sagburu wierp de tovenaars in [de stroom];
Zijn lijk wierp ze op de oever van de Eufraat.’³²

En in de Gilgameš-cyclus komt dit motief twee keer voor. Gilgameš wordt zich bewust van de vergankelijkheid van het leven als hij lijken in de Eufraat ziet drijven:

‘In mijn stad sterven de mensen, en dat baart mij zorgen.
Mensen verdwijnen; dat maakt mij bang.
telkens ik het hoofd boven de stadsmuur uitsteek zie ik hoe
de lijken de rivier doen overstromen; ik heb dit zelf gezien!’³³

In het latere, klassieke Akkadische Gilgameš-epos moet de held de Wateren des Doods oversteken om het eiland van de onsterfelijke te bereiken:

‘De oversteek is gevaarlijk; die tocht is vol verrassingen
en in het midden zijn er de Wateren des Doods, die de toegang versperren.
Dus, Gilgameš, stel dat je de oceaan kan oversteken,
Wat ga je doen als je de Wateren des Doods bereikt?’³⁴

Hoe verhoudt zich dit gegeven tot de *levensbrengende* rol van het water? Ik neem aan dat in beide gevallen de volledige context moet meewegen. In het eerste geval draait het hele verhaal er nu juist om dat magische krachten die het leven bevorderen, of met andere woorden de ‘witte magie’, uitein-

32 Vanstiphout, *Helden en goden* 81.

33 Uit een der Sumerische verhalen over Gilgameš. Zie Vanstiphout, *Helden en goden* 57.

34 Gilgameš-epos, Standaardversie Tablet X 83-86. Zie A. George, *The epic of Gilgamesh. A new translation* (Londen en New York 1999) 78.

delijk sterker blijkt dan de ‘zwarte magie’, die er op uit is het leven te vernietigen. Daarom is het dan ook rechtvaardig, en niet alleen in poëtische zin, dat de magiër van de dood zelf gedood wordt door de rivier – om aldus het levensprincipe te doen zegevieren. In de Gilgameš-cyclus krijgen we twee varianten van dit motief. In eerste instantie doet de aanblik van de doden in de rivier de held nu juist besluiten een gevaarlijke tocht te ondernemen om aldus zijn roem te vereeuwigen: op die manier zal hij niet geheel sterven.³⁵ De plaats waar hij naar toe gaat wordt, althans in de Sumerische traditie, genoemd ‘de Berg van de Levende’, al moet ik toegeven dat we de zin van dit epitheton voor het buitennatuurlijke, enigszins demonische wezen Huwawa nog niet volledig begrijpen. De tweede instantie is nog relevanter: het zijn die Wateren des Doods die moeten overgestoken worden om de plaats van het eeuwige leven te bereiken! Daar achter bevindt zich immers het eiland Dilmun, waar de goden de enige overlevende van de zondvloed, namelijk Ut-Napištim³⁶, verbannen hebben nadat ze hem het eeuwige leven schonken. En ook mag niet vergeten worden dat de avonturen en ontberingen van Gilgameš, die dus ook het oversteken van de Wateren des Doods inhouden, tenslotte zullen leiden tot het echte leven: de ontdekking van de zin van het leven.

Maar er is nog een andere manier waarop het water beschouwd wordt als een der belangrijkste elementen die het leven – zoals wij het kennen, dit keer – mogelijk maken. En dit is gebaseerd op een feitelijk materieel gegeven. Zoals we boven aangeduid hebben bestond³⁷ het zuiden van Mesopotamië uit een uitgestrekt moerasgebied, waar water nauwelijks van land te onderscheiden is. Maar in dit gebied werd en wordt af en toe nog steeds cultuurland ‘aangemaakt’ door middel van waterwerken: men schoeit met wanden van rietbundels (er groeit riet in overvloed) een perceel af, en draineert het zo goed mogelijk. Het resultaat is dan een geleidelijke overgang van water met slib tot modder tot vruchtbare aarde. Nu wordt in de literaire traditie deze techniek gezien als de oorsprong van alle leven. Ik vernoem slechts twee getuigenissen: in het Lied der schepping (Enuma eliš) wordt direct aan het begin de toestand vermeld van de aarde

35 Zie Horatius: *non omnis moriar* ... Een der belangrijkste motivaties van het Gilgameš-epos is juist dat het door deze tekst is dat Gilgameš ‘in leven blijft’ voor altijd.

36 De naam betekent ‘hij die het (eeuwige) leven vond’.

37 En gedeeltelijk ‘bestaat’. Door grote kanalisatiewerken is een groot gedeelte van het moerasgebied verdwenen en vervangen door *terra firma*, die om heel andere redenen echter grotendeels onvruchtbaar woestijngebied geworden is.

voordat de eigenlijke schepping begon; en er wordt gezegd dat toen:

‘Het oerwezen Apsu, dat hen allen³⁸ verwekte,
En oermoeder Tiamat, die hen allen baarde,
Vermengden toen nog hun wateren:
Er werd nog geen riet samengebonden, noch werd er met rietmatten geschoeid.’³⁹

Apsu, dat later het verblijf van de god Enki zal worden, is het grondwater of het zoete water; Tiamat, de zee, is het zoute water. En verder is er alleen maar riet. Dit beschrijft zeer precies de toestand in het zuidelijke moerasgebied. En vers zes geeft de techniek weer waarmee dan het vruchtbare land gewonnen wordt op het moeras.

De kosmogonische inleiding op een bezweringstekst (tegen kiespijn) drukt ongeveer dezelfde idee uit als volgt:

‘Toen Anu⁴⁰ [de hemel] geschapen had,
Schiep de hemel [de aarde];
De aarde schiep de stromen;
De stromen schiepen de kanalen;
De kanalen schiepen het moeras;
Het moeras schiep de Worm.’⁴¹

Het medische of paramedische karakter van het laatste voorbeeld brengt ons tot een volgend aspect: water is ook een bron van leven in de zin dat het belangrijk is in de geneeskunde.⁴² De term voor geneesheer is in het Akkadisch *asu*, een leenwoord uit het Sumerisch A.ZU, letterlijk ‘hij die het water kent’. Het belangrijkste deel van de receptuur bestond uit drankjes waarin de geneeskrachtige bestanddelen van planten en mineralen – of

38 De echte goden, die pas later geboren worden – en bij implicatie ook de mensen, want nog later zijn die door de goden geschapen.

39 *Enuma eliš* tablet I, 3-6. Zie Foster, *Before the Muses* 354.

40 Meestal wordt Anu beschouwd als de oppergod, zij het dat hij in de meeste gevallen een *deus otiosus* is. Hier dus niet.

41 Het is deze worm die de kiespijn veroorzaakt. In het verdere verloop van dezelfde tekst wordt hij (a) vervloekt, en (b) met een scherp mes weggesneden ‘tussen tand en tandvlees’; het gaat dus blijkbaar om een soort abces waarvan het ‘kopje’ beschouwd wordt als het ‘hoofd’ van de worm.

42 Zie voor een beknopt overzicht A.L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia. Portrait of a dead civilization* (Chicago 1964) 288-305 en R.D. Biggs, ‘Medicine, surgery, and public health in ancient Mesopotamia’ in J. Sasson ed., *Civilizations of the Ancient Near East*, vol III (New York 1995) 1911-24.

wat daarvoor doorging – opgelost en versterkt werden. De achterliggende gedachte was blijkbaar de combinatie van het *eau-de-vie* concept met een welhaast homeopathische benadering: het ‘water’ is niet slechts een transporteur van de heilzame bestanddelen, maar door de eenvoudige, en overigens bijna nergens gekwantificeerde, toevoeging van deze bestanddelen wordt dat water vele malen effectiever. Het water blijft zijn eigen geneeskraft steeds meedragen. Dit doet overigens denken aan het mythologische concept waardoor de kracht van het zaad van Enki aan alle water de vruchtbaarheid schenkt.

Een interessant detail is overigens dat in een aantal afbeeldingen de ‘geneesheer’ afgebeeld wordt in een gewaad dat een vissenhuid voorstelt: de kop van de vis vormt een soort muts, en de huid een geschubde mantel die op de hielen eindigt in een vissenstaart. De geneeskunst komt uit het water.

Maar uit welk water? De geneesheer waarover daarnet sprake was wordt, waar hij zo voorgesteld is, geïdentificeerd met een der Wijzen, of *apkallu*: dit zijn mythologische figuren die uit de zee kwamen, en de cultuur naar Mesopotamië brachten. Jammer genoeg weten we weinig over hen, behalve dan over Adapa, die koning van en visser voor de stad Eridu was, en waarover een verhaal bestaat dat tot aan het einde van de Mesopotamische beschaving populair bleef.⁴³ Maar het staat vast dat zij beschouwd werden als komend uit de zee, in dit geval de Perzische Golf. In de Mesopotamische traditie zijn zij het die de beschaving brachten. Deze overlevering, die overigens bijna geen details over deze cultuurimport bevat, werd lange tijd afgedaan als irrelevant. Maar er is nu een nieuwe consensus aan het groeien die inhoudt dat het wel eens precies zo zou kunnen zijn. De hypothese waarbij de plotse en onverwachte opbloei van de grootschalige stadculturen in het vijfde/vierde millennium in Mesopotamië grotendeels vanuit het zuiden, dus de zeekust, kwam wint meer en meer veld. Men veronderstelt dan dat er een materieel op de zeekust gericht cultuurcomplex - waarvan meer en meer sporen ontdekt worden - ontstaan was langs de kusten van de Perzische Golf, en dat dit complex bij een tijdelijke terugtrekking van de kust in het zuiden van Mesopotamië, het berucht moerasgebied, geleid heeft tot de culturele explosie van het vierde millennium. De cultuur kwam uit de zee. Daarom dragen de geneesheren vissenkleren; en daarom is het nu precies Adapa, die de onsterfelijkheid misloopt, die aan de mens-

43 Zie e.g. Dalley, *Myths from Mesopotamia* 180-88.

heid wel de begeleidende wetenschap en kracht van de bezwering geschonken heeft.

Daaraan kan mogelijk verbonden worden de notie dat de 'oertijd', de tijd die door de uitgewerkte cultuur niet meer kan bevat worden, maar waaraan nog reminiscenties bestaan, nog kan teruggevonden worden ergens in die zee. En inderdaad, het eiland Dilmun, dat overigens in de historische periode een drukke handelspost onder controle van de Mesopotamische ondernemers was, wordt stevast afgeschilderd als het ongerepte of nog beter onvolmaakte 'paradijs', in de zin dat daar alles wel ontstaan is, maar niet tot effectieve bloei is kunnen komen. Hierboven hebben we een tekst geciteerd die dit duidelijk zegt; maar we moeten er aan denken dat dit eiland ook het verbanningsoord van *Ut-napištim*, de onsterfelijke, is.

Tenslotte dient nog opgemerkt te worden dat de noodzakelijke rol van het water, dat immers onmisbaar is voor alle vormen van leven en cultuur, alleen maar kan vervuld worden indien het gereguleerd wordt. En hier is dan sprake van de meest radicale tegenstelling die denkbaar is. Bij gebrek aan regularisering wordt water de meest gevreesde want meest verwoestende kracht die er bestaat. Het zondvloedmotief is dan ook erg belangrijk: het wordt in drie majeure traditionele werken behandeld⁴⁴, en speelt in tal van andere overleveringen een rol. Maar een nog duidelijkere illustratie is het feit dat de termen voor 'zondvloed' of 'hoge vloed' gemeengoed worden als uitdrukkingen voor een toestand waarbij onmiddellijk moet ingegrepen worden. Een schuldeiser kan aan zijn schuldenaar schrijven: 'Stuur nou dat geld; er komt een stormvloed!'⁴⁵, i.e. 'het is hoogdringend!'. En heel 'historische' rampen, zoals invallen van vreemde volkeren die de stads-cultuur of het politieke – en vaak ook het infrastructurele – bestel vernietigen, worden 'zondvloed' genoemd.

Het water heeft duidelijk een allesverwoestende kracht. Maar mits gereguleerd heeft het ook de eigenschap alle leven te genereren. Water, zijn ongrijpbare, onbegrijpelijke en onbedwingbare kracht, vormt de centrale metafoor van de Mesopotamische cultuur, die zelf van oordeel is dat zij grotendeels bestaat uit de technologie om dat water te bedwingen.

44 Het Sumerische zondvloedverhaal (Vanstiphout, *Helden en goden* 204-209); het Atra-Hasisverhaal (zie boven, voetnoot 16); het elfde tablet van het Gilgameš-epos (zie George, *Epic of Gilgamesh* 88-99).

45 Sumerisch: a-ma-ru-kam; deze uitdrukking komt herhaaldelijk voor in handels-correspondentie.